

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՂԱՐԱՆ

ՄԱՐԿԱՆԻ Մ. ԳՐԱԾ ԳԵՂԱՐԱՆ

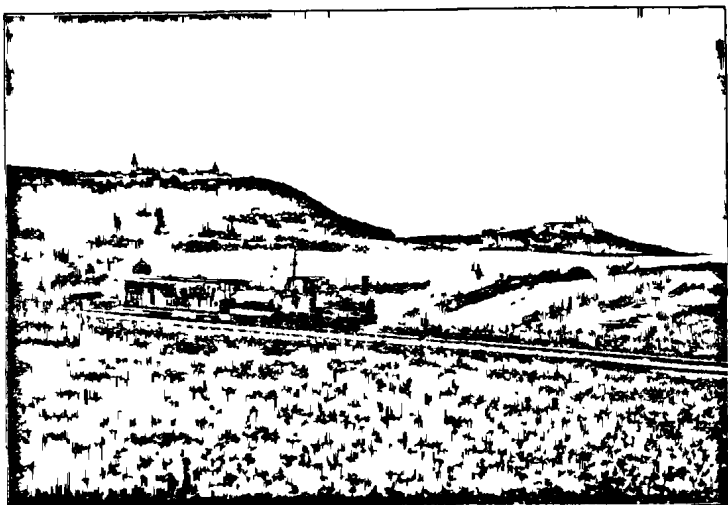
(ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՂԱՐԱՆ)

Յ.

Մինչև հիմա ըստածներն աչքի առնելու են ենալով՝ իբր ապահով եւ ստոյգ ընդունելու ենք թէ Արարատը Հայաստանի մէջ փնտռելու ենք եւ թէ Երեմիայի Աքանաղն ու Մինին Հայոց աշխարհին եւ Ասորեստանի դրացի էին։ Ինչու որ Շրագերձ իրաւամբ ըսած է թէ ան-

շովրդոց վրայէն անցելոյն քողը բանայ եւ թոյլ տայ մեզ ակնարկ մ'արձակել այն յարաբերութեանց վրայ, որ երբեք Ներկայ էին Եսայեայ եւ Երեմիայ կամ մարգարէական հոգւով ներկայ տեսնուած ապագայ։

Հնախոսական հետազոտութիւնն անցելոյն այս քողը հիմա քիչ մը պարզեց։ Այս հետազոտութեան հետեւելով՝ կը ստանանք այն արտաքին ապացոյցները, որ կը ցուցնեն թէ որչափ իրաւացի էր վերոյիշեալ մեկնութեանց քննութիւնն՝ որ իրեն հիմ ունէր Ներքին պատճառները կամ ապացոյցները՝ եւ ասով գեթ մինչեւ

Նալնորդ:

հետեւեալ իրեն կ'ըլլար ենթադրելը թէ մարգարէն Բաբելոնի դէմ կը հրաւիրէ ու կը կոչէ հեռաբնակ փոքրիկ ժողովուրդ մը։ Իսկ անուններուն փոփոխութիւն կրենք եւ Արարատայ հետ մէկտեղ յիշուած երկու թագաւորութիւններուն եւ ժողովուրդներուն գրեթէ անհետ կորուսած ըլլալը յայտնի Նշան կրնան համարուիլ թէ Երեմիայէն ետքը Հայոց աշխարհին քաղաքական պատկերն ու ազգայն աշխարհացոյցը մեծամեծ յեղափոխութիւններով ընդարձակած աւալ կերպարանափոխութիւն կրած են։

Ուրիշ ամէն բան կը քնայ ենթադրութիւն եւ կցկցանք, մինչեւ որ պատմութիւնը այն ժո-

որոշ աստիճան մը՝ պատմութեան գետնին վրայ կեցած կը ծանօթանանք Ս. Գրոց յիշեալ տեղերը շուափուած աշխարհագրական եւ քաղաքական յարաբերութեանց։ Այս է հին-հայկական կամ նախահայկական արձանագրութիւններուն եւ բեւեռագիրներուն հետազոտութիւնը՝ որ իրենց լուսովը հազարաւոր տարիներէ ի վեր Ս. Գրոց Արարատ անունը պատող միութեան խաւարը կը փարատեն։

Շրագերձի այս աղբիւրներուն ժամդակութեամբը Ասորեստանի՝ աշխարհագրութիւնն երեւան հանելէն ու Keilinschriften und Geschichtsforschung անուն գործոյն մէջ Առաջա-

1 Keilinschriften u. Geschichtsforschung. Giessen 1878. S. 160.

2 Zur Geographie des assyr. Reiches. Sitzungsberichte der Berliner Akademie 1890.

կողման Վերդ աշխարհագրական յարաբերութեանց ծանօթութեանը մեծապէս նպաստելէն ետքը՝ նորագոյն ժամանակներն ձեռնարկեց Մ. Շարէք¹ Բաբելոնի եւ Ասորեստանի բնեւոագիր՝ արձանագրութիւններուն միջնորդութեամբը այսօրեան Հայաստանը, քրդաստան եւ Արեւմտեան Պարսկաստանը՝ աշխարհագրական գիտութեան լայն հանել:

Գիտնականաց եռանդը յաղորդեալ միանգամայն՝ ասորեստանեայ աղբերաց Ուրարտու-Արարատ անուանած երկրին մէջ գտնուող բնեւագիր արձանագրութեանց իմաստն ալ

թանայէն եւ պարսիկ սեպագրութեանց կարգացուէն յառաջ՝ 40 բնեւագիր արձանագրութիւն ընդօրինակած էր, մինչեւ որ քուրդ ցեղապետի մը գաւերուն գոհ երթալով՝ իր ըրած թանկագին գիտերը կեանքով վճարեց: Ատոնք Journal Asiatiqueի մէջ հրատարակուեցան²:

Գիւյար եւ Սէյա բախտ ունեցան այս շատ հին յիշատակարանները կարդալու առաջին բանալին գտնելու: Արդիւնքները ասոնցմով զբաղելու շահագրգռութիւնը աւելցուցին եւ սկսան այս հին պատմագրութեան³ փացորդները մեծ զոհողութեամբ քննելը յառաջ տանիլ:

Գրաբէն:

առեղծու: Ի հարկէ երկայն տեւեց, մինչեւ որ հոս ալ կարելի եղաւ բնել թէ քարերը կը խօսին: Եւ դեռ շատ կողմանէ՝ այս խօսիքը թութովն մին է: Արդէն 1828ին Շաւղ՝ Սէն-Մարտէնի միջնորդութեամբը Հայաստան խառուելով եւ Նիմուէի գրական գանձուց ծնու-

¹ Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilinschriften. Z. A. 1898 f. Տես այս գործին հայ թարգմանութիւնը, որ «Հայաստան, Արդաստան եւ Արեւմտեան Պարսկաստան» Բաբելոնիան՝ ասորեստանեայ սեպագրերու համաժայն, առուան տակ մասամբ թերթիս մէջ հրատարակուած է եւ մնացեալն ալ՝ որ այս օրերս լոյս տեսաւ, նը հրատարակուի: Ապագային՝ առանձինն հատորի մը մէջ լոյս աբտի տեսնէ:

² Lehmann, Das vorarmenische Reich, von Wan Deutsche Rundschau 1894, LXXXIII, 3.

Միւլլէր — Սիմոնիս եւ Հիվէրնա ձեռնարկեցին հետազոտելու նպատակաւ գծուարին ու փտանգաւոր ուղեւորութեան մը: Ի մասնաւորի շատ յաջող եղաւ Բէլքի գործունէութիւնը, որ երկայն տարիներ Հայաստանի մէջ Սիմոնիս բովելուն քիմիագէտն ըլլալով՝ առիթ ունեցած էր երկիրն ու բնակիչները ճաննալու: Բէլք իր ծառայութիւնները գործածեց անձնանուէր հետազոտութիւններով՝ գիտութեան առջեւ սեպագիր մատենագրութեան նոր աղբիւրներ բանալու: Չէ թէ միայն յաջողութիւն ունեցաւ. ատաղձը զգալի կերպով աճեցնելու, այլ եւ զանոնք

¹ J. R. 1828, II, p. 161 ff.

² Հմմտ. «Հանդէս Ամսօրեկի մէջ» Հ. Տաշեանի յօդուածը 1899: էջ 16 եւ 1:

Հասկնալու Համար տեսութեան նորանոր ու յարմար կէտեր գտաւ՝ ցուցնելով թէ զասոնք առեղծիւ Համար ապահով առաջնորդ է՝ նախաշայկական սեպագիր արձանագրութեան մը զիրեն որոշել կամ ձգելը։

Այս հետազոտութիւնը Ս. Գրոց Արարատ անուան մեկտութեանը Համար շատ կարեւոր տեղեկութիւններ կու տայ, որ կը լուսարեւոր Արարատայ աղբոր թէ առ աշխարհ չէլայոց եւ թէ առ Միննի։ Աղբանազայ վրայ տիրող խաւարը տակաւին փարատած չէ։ Աղբանազը Բիւթանիոյ ասկանան երկրին մէջ փնտոցին՝, Վերը տեսնաք թէ Շաղկեր Հակառակ է ասոր։ Այլք Աղբանազը Սեւ եւ կասպից ծովու եղբրները կը փնտոցին։ Գորգեւոյն Տարգումը Աղբանազոյ տեղը Աղիարենէ՛ չէր գնէ։ Արմա՛նք Աղբանազը նոյն Համարիկ սեպագրութեանց մէջ իսկուզացիք կամ Աշխուզա ըստածնեբուն հետ, զորոնք Ասորհազգոն կը յիշէ իբր նիգալակից Մաննասայի։ Վերեւայ թէ կրնայ ըլլալ, վասն զի թէ այս քաղաքական յարաբերութեան կը համապատասխանէ եւ թէ այն զիրքին, զոր երեւիա նոյն ժողովրդեան կ'ընծայէ։ Այս պարագայի մէջ ասոնք բնակավայրը Հայաստանի գուրս ըլլալու է։ Ինչու որ իսկուզացիք Ասորեստանի ստեպ սպաննացող Հիւսիսարեւելեան թշնամիներէն են, այս թշնամեաց խմբին կը վերաբերին Սապարդացիք, Գիմնեացիք եւ Մագաթացիք։ Վնկէլէր՝ այս Աշխուզն կը գնէ Արեւոտա՛ն-բէ-եւ-Լիւզն-լու հետան։ Ըստ Սէյսի ասոնց երկիրը կ'իյնայ արեւմտեան Պարսկաստանի այսօրեան Արդիւն ըսուած գաւառը՝, Ասոնց Բարտասուա թագաւորը՝ Հերոգոտասի Պրոտոթիւնսը՝ ազգականութեամբ կապուեցաւ Ասորեստանի թագաւորական տան։ Եթէ Աշխուզա եւ Աղբանազ նոյն ժողովուրդն են, այն ասան երեւիա ԾԱ, 27 երեք թագաւորութիւններն առնուանելով Նշանակած է Բարեյնի այն թշնամիներն, որ Հիւսիսաւղիւն էին, եւ լիււլի շէշտած

է վտանգին ծանրութիւնը՝ անուանելով Ասորեստանի Հիւսիսային-արեւմտեան ծագը՝ Արարատը, Հիւսիսային-արեւելեան ծագը՝ Աղբանազը, եւ մէջտեղը՝ Միննին կամ Մաննասին, ըստ պսմ՝ երեք պետութիւն՝ որոնց ծանրութիւնը — բաւականէն աւելի զգացած էր Բարեյնէն պարտեալ Ասորեստանը եւ որոնց բարեկամութիւնն այնչափ մծ երեւցած էր իրեն։ Այս գործիչի՝ Կէ՛, Աւանազ Միլնէ Հայագոս ըսած էրէն՝ անհանկէլէն Գուրս ըլլաւ ի։

Եւ Միննացիք կրնային մծ յարմարութեամբ Հիւսիսային թշնամեաց միլնն թագաւորութիւնը ներկայացնել։ Մանր սեպագիր արձանագրութեանց համաձայն՝ Արարատայ մէկ մասը չէր, այլ անոր արեւելեան կամ հարաւարեւելեան զրացին։ Աշքի առջեւ բերնեք համառօտիւ անոր պտտմութիւնն ու զիրքը։

Հոմմէլի՝ ըսածին նայելով՝, յոյն ուղիղ թարգմանութեան համաձայն Գովրայ երրորդ բարեկամը Սովիար Միննացոյց մէկ թագաւորն էր։ Հարեք՝ այս թագաւորութեան հնութեան նկատմամբ կ'ըսէ. Ստոյգ չէ թէ Գուգէայի քով (B. Col. VI, 4) յիշուած Մենուան նոյն է մեր Ման — Միննիի հետ, թէ ուրիշ երկիր կամ լիւ մըն է։ Եթէ նոյն է, այն ասան Մանի գոյութիւնը մինչեւ 3^{րդ} հազարամեակ վեր կ'ըլլէ։ Սեպագիրներուն մէջ առաջին անգամ Սաղմա-նասար Բ.ի ասան 859—824 Մանեանց կը հանդիպին։

Բէլք՝ մանեան երկրին վրայ յառաջ գոյութիւն ունեցող տէրութեանց անհետանալուն ժամանակէն կը հետեւցնէ, թէ Մանեանք՝ վերջին անգամ հին տէրութեանց յիշուած 857/56 թուականին եւ Մանեանց առաջին անգամ յիշուած 830 թուականին մէջ եկած են այն երկիրը, ուր զիրենք գիտեն ասորեստանեաց բեւեռագիր արձանագրութիւններն։ Զայս կը հաստատեն նաեւ նախահայկական կամ խաղբեան արձանագրութիւնները։ Ինչու որ խաղբեացոյ թագաւորներուն՝ Մանեանց դէմ ըրած արշաւանքներուն վրայ թողած ամենահին տեղեկութեանց մէջ ալ երբեք չեն յիշուիր Զամուայի կամ Կեռուրիի հնագոյն թագաւորութիւնները։ Այստեղ յիշելու ենք որ արդէն Հոմմէլէ՝ կ'ըսէ թէ Ասորեստանի բազմաթիւ

1 Schröder, Keilinschriften und Geschichtsforschung, S. 160.

2 Loeb und Reischl Մեկնութեան Եր. ԾԱ. 27:

3 Մագոս, անդ. էջ 16:

4 Երբեք, առանձին հր. էջ 98:

5 Der alte Orient. I, 1. Die Völker Vorderasiens, Seite 29.

6 Մագոս, անդ. էջ 17: Եթէ Հայոց իրենց առանաքանաքան անունն ազգային է եւ յալբը ժամանակներու փոխփայլին Ասկանեանց անունը հետ յարաբերութիւն ունի, եւ իսկուզացիք երեւիաք քով նոյն աքանաքան իմաստով կը կուտին, այն ասան ըսելու է թէ Հայոցն ու իսկուզացիք ցեղակից են, բայց Արարատի քաղաքականօրէն ու այնքահազարօրէն զանազանեւորն են։

1 Geschichte des alten Morgenlandes, S. 101.

2 Երբեք, անդ. էջ 105:

3 Das Reich der Mannier. Verhandlungen der Berl. Ges. für Anthropol. 1898, S. 484.

4 Անդ. էջ 482:

ու նուաճելով մտած է Մաննաի. այստեղ երկիրը հասկնալու է աշխարհագրորէն եւ ոչ թէ քաղաքականօրէն:

Վերեւայ թէ Մաննանք արեւելքէն գալով մտած են իրենց երկիրը՝ Իրենց այս արշաւանքը դադար առաւ Ուրմիոյ լճին հարաւային, հարաւարեւելեան եւ հարաւարեւմտեան եղբրքին շուրջը գտնուող երկիրներուն գրաւմամբը: Մերձաւորապէս Յալթէփէ եղած ըլլալու է նոյն պետութեան կենդրոնը: Բէլք՝ Երէն օւսմանէն բնաւ օտն է՝ Մաննա իսկ Մաննա (Մաննա) քերէն Հայաստան ըստ էրէնի օգտագործման եւ Մաննա օտնի յետոյ օւսմանէն օտնաւորէն օտնաւորէն օտնաւորէն օտնաւորէն:

Քիչ մը տարբեր կը գտնուի այս տեղութեան սահմանները Հարեք՝, այնպէս որ տեղութեան թէեւ ոչ ամբողջութիւնը, բայց ինչ ինչ կտորները վերջէն Հայաստան ըսուած երկրին մասը կ'ըլլան:

Հարեք Մանն՝ Վանայ ծովուն հարաւարեւելեան կողմն ու Ուրմիոյ լճին արեւմտեան կողմն այնպէս մը կը գտնուի որ հարաւէն Հարաւային, արեւելքէն Վերջին եւ հիւսիսէն Ուրմիոյ սահմանակից կ'ըլլան: Գրեթէ այսօրեան Հաստաթի, խաղաք եւ Բաշկալա երկիրներն ու ասոնց աւելի հիւսիսային կողմերը կը ծածկեն Մաննը: "Արեւելեան կողմանէ՝ յատուկ մտքը Մաննի սահմանակից էր Ջիլիստու նահանգն... եւ արեւելեան կողմանէ Անգիան, այսինքն Նորասիայ դաշտը խոյն եւ Մարանգի քով:" Հարեք կը կարծի թէ Վանայ ծովուն քով նահանգ մըն ալ մանեան երկիր էր՝:

Մաննի ընծայուած այս գիրքը կը ցուցնէ որ այնպիսի երկիր մը եղած է, որ վերջէն Հայաստան ըսուած աշխարհին մէջ մասն է եղած: Մաննի թագաւորութիւնը բոլորովին զատ եւ տարբեր է Արարատէն: Մանն վերջէն Հայաստան ըսուած երկրին կը վերաբերի ոչ թէ իր կենդանութեամբ կամ ամբողջութիւն կազմող նահանգ մը, այլ բոլորովին փոփոխուած (ազգաբազման ու) քաղաքական յարաբերութեանց ազդեցութեամբ: Նոյն իսկ Մանն անունն անհետ կորուսած է: Մանն այնպէս հայկական նահանգ մըն է, ինչպէս ասորական է փոքրացող պետութիւնը:

Այս պետութեան պատմութիւնը արեւելահայ պատերազմներ կը պարզէ մեր աշագործել: Մինչ Արարատն երկիրներն նահանգաւ մարմալէն մընաւ՝ հիւսիսային արեւմուտքէ դրացի տեղութեան վրայ յարձակեցաւ, Ասոր կատարի մոլորութեամբ արեւելքէն դիմաց յանդուգն թշնամոյն վրայ՝ որ համարձակած էր գրաւել Նիւոէի հարկատու տեղութեանց շատերուն երկիրները:

Մաննանց տեղութիւնը կրցաւ իր անկախութիւնը պահել Արարատի դէմ: Խաղաքն արձանագրութեանց մէջ երեք շնորհակալ իղերտու կամ Ջիլիստու անունն, որ մայրաքաղաքն է Մաննանց: Ապացոյց մը, որ Արարատ երեք նոյն քաղաքն առած է: Ասորեստանց ազգային Մանն վերջին թագաւորն էր արեւմտակողմը գտնուող պետութեան եւ այն՝ Ապուրի Մարգանի հաւատարմին սպանուելէն եւ արարատաւոր Բագդատի թագաւորին անկողն նստելէն ետքը: Այս Բագդատիին յաջորդեց Ուլուստում:

Սաղմանասար Բ 859—825 Մաննանցը ստիպած էր հարկ տալու. նոյն հարկը կը տուէր Սամիրհաման Բ. ի [824—812] ատեն ալ: Ամենէն աւելի Մաննանցը կը յիշեն Մարգանի 722—705 արձանագրութիւնները: Այս ժամանակ էր որ Մանն մտաւ այն նիզակակցութեան մէջ, որ Արարատայ առաջնորդութեան տակ՝ Ասորեստանի դէմ կազմուեցաւ: Այս նիզակակցութիւնէն օգուտ մը չտեսաւ:

Այս ատենն Ասորեստանի Մաննի հետ ունեցած յարաբերութեան վրայ խօսող տեղեկութիւնը կը պատմէ թէ Բագդատի Մարգանն մորթագործ եղաւ եւ Ուլուստումն ստիպուեցաւ հպատակել, եւ թէ Մարգան կուսակալ մը, այսինքն Մաննի ասորեստանցի մէջ հարկատու թագաւորը՝ Գաիուկի անունով՝ գերի ընկելով տարաւ. Արարատայ Մաննի ձեռքէն առած երկիրները զարձակալ Մաննանց տուեցան Ասորեստանցիներէն՝ որ Արարատայ ալ յաղթած էին, եւ վերջապէս հաստատուեցաւ հպատակութեան ինչպէս արեւելքէն:

Ասորեստանի (667—627) ատեն Մաննի թագաւորն էր Ասհէրի: Այս անձը ջանաց իր անկախութիւնը պահելու, մանաւանդ թէ փորձեց իր իշխանութիւնը դէպ արեւելք եւ հարաւ տարածել եւ յաջողեցաւ ալ՝ ժամանակ

1 Անք, 1899, էջ 142, աւելի յայտնի էր Բերդիս Ասորեստանի իրաւ հմտաւ անկանց յետման փորձն սահմանները:

2 Geschichte des alten Morgenlandes, S. 114.

3 Հարեք, անգլ. էջ 90:

1 Բերդ, անգլ.:

2 Հարեք, անգլ. էջ 95 եւն: Հարեք, անգլ. էջ 133:

նակաւ Ասորեստանի վերաբերող ինչ ինչ քաղաքներ նուաճել, ինչպէս կը տեսնուի ասորեստանեայ արձանագրութիւններէն¹։ Ասորբանիպաղ ասոր գէմ իր չորրորդ արշաւանքն ըրաւ։ Ասհէրի ստիպուեցաւ փախչել։ Հպատակներն անոր գէմ ոտք ելան։ Ասհէրի սպանուեցաւ։ Իր որդին՝ Ուալլի թագաւորութիւնը ձեռք ձգեց, բայց ստիպուեցաւ դառնալ Ասորեստանեայ հպատակել եւ յանձն առնուլ²։ աւելի հարկ տալը։

“Աստ եւ այժմ Մանի պետութեան յետնագոյն վիճակին վրայ ոչինչ գիտնե՞լ”, Իրաւամբ կրնանք ընդունիլ թէ այս յանդուգն ժողովուրդը, որ իր ազատութիւնը պահելու համար մշտապէս պատերազմի մէջ էր Ասորեստանի գէմ³ թէեւ ոչ միշտ յաջողութեամբ, նորէն ջորացաւ, երբ Ասորեստան իր տեւողութեանը վերջերը ակարացած⁴ Բաբելոնէ նուաճուելու մօտ էր. այնպէս որ կոչուած մարգարէն Մանը անանկ տէրութիւն մը ձանձնալ, որ կոչուած էր Բաբելոնի ալ սպանալ ու Բաբելոնը վտանգել։

“Եւ, դարում՝ Տնդիկերմանական խմբերուն արշաւելովը թերեւս Ման բնաջնջը եղաւ կորսուեցաւ⁵։”

Ենանէնի⁶ ըսածին նայելով՝ Բուշարմագէնի արձանագրութեան համեմատ՝ ասոր Տիգրիսի վրէժնային⁷ չէ թէ միայն իշխողն է արեւմտեան կողմանէ Կիլիկիոյ, այլ եւ հիւսիսային կողմանէ Մեծիտէնէի, արեւելքէն Կարկէ-միշի, եւ թերեւս նաեւ Մանասի հիւսիսային Ասորիի մէջ։ Աս արձանագրութիւնը՝ Ասորեստանի խորտակելէն ետքը՝ հասեան իշխանութեան ծաղկելու ատենէն է։ Արաքսայ այլ եւ այլ մարտկան ու մանեան իշխանութիւնները իրեն հպատակեցուց⁸։

Այս սակաւաթիւ տեղեկութիւնները կը ցուցնեն, որ չենք կրնար Մանը կամ Մանեանց տէրութիւնը կամ Միննին Արարատայ մէկ մասը կամ մէկ նահանգը համարել։ Առ առաւել կամ նուազ դանակցութիւն ունէր Արարատայ հետ, պահելով սակայն անոր հանդէպ՝ միշտ իր անկախութիւնը։ Ընդհակառակն կրկին ու կրկին անգամներ եւ երկայն ատեն կախում ունէր Ասորեստանէ։ Ինչպէս որ աշխարհագրորէն

պէտք ենք Մանը՝ վերջէն Հայաստան ըսուած երկրէն՝ Բէլքի գծած սահմանին հետեւելով գրեթէ ամբողջապէս, իսկ Հարէքի գծածը աչքի առջեւ անեմալով՝ մասամբ անընտես, նոյնպէս ալ քաղաքականօրէն Ս. Գրոց արարատեան թագաւորութեանը հետ քաղաքական ամբողջութեան ձուլելու չէ։ Այս ըսածնիս կ'արժէ Մանի պատմամասօրէն ապացուցանելի գոյութեան սկիզբէն մինչեւ այն ատեն, ուր Արարատայ համար ալ կրնանք զրուցել ՚Իրենց թագաւորութիւնը ուրիշներուն տունն եւ իրենց փառք՝ օտարածին ազգի. (Սիրաբ)։

Փառք ճոխ պատմութիւն է Արարատայ պատմութիւնը, որուն կը դառնանք հիմա՝ Աւքանապայ ու Միննիի՝ Հայաստանի եւ Արարատայ հետ ունեցած յարաբերութիւնը պարզել փորձելէն ետքը, որպէս զի միննիք Արարատայ յարաբերութիւնն առ Հայո։

Ասորեստանեայ արձանագրութեանց համեմատն Ուրարտուի տէրութիւնը այն երկիրներուն մէջն էր, զոր մասանանչ կ'ընեն Եսայի, Տիգրիսի (եւ Երեմիա) եւ զորմէ Ս. Գրոց թարգմանութիւնները մասամբ իբր հայկական երկիր կը նշանակեն։ Առաջին անգամ Ուրարտու անուն իբր 930 թ. Ասորբանիպաղայ մենաբար արձանագրութեանը մէջ կը տեսնենք. յարորդ դարերուն գրեթէ այլ եւս ասորեստանեայ տարեգրութիւններէն չ'անհետանար անունը։ Այն երկիրը, ուր Ուրարտու եր, հնագոյն ժամանակներն՝ այսպէս Տիգրատ Պոդիսար Առաւ-նոյն (1125—1105) ատեն՝ ասանկ չէր կոչուեր, այլ Նաիրի ըսուելով առ ալ մէկտեղ կը հասկըցուեր։ Նաիրի հայկական ամբողջ հարաւարեւմտեան երկրին անունն է՝ Հուրուշկիպլէն կամ Կիմիէն մինչեւ Դաիսէննիի, զանապ ինքը կ'ըսուէր վերին Ծով Նաիրիի, իսկ Ուրմիոյ լիճը՝ վարի Ծով Նաիրիի⁹։

Նախահայկական պատմութիւնը հետազոտողին՝ նոյն ժամանակը ցոյց կու տան բնիկ արձանագրութիւններն ալ՝ հզօր թագաւորներու ատեն եւ Առուրի գէմ պատերազմներով պետութեան տարածուելուն վրայ իւրիշ տեղեկութիւն հաղորդելով։ Սամիրհաման Դ. ի (824—812) ժամանակացին՝ Սարգուրիի ատենէն նա առաջին արձանագրութիւնները՝ ի սկզբան ասորեստանեայ սեպագրութեամբ եւ սեմական ասորերեւոյ, մինչ Սարգուրի յաջորդները իրենց գաւառաբարբառը կը գործածեն իբր գրաւոր

¹ Էրդրէ, անդ, էջ 212։

² Բելլ, անդ։

³ Բելլ, անդ։

⁴ Hittiter und Armenier. Strassburg 1898, S. 193.

⁵ Հովհէ, անդ, էջ 156։

⁹ Էրդրէ, անդ, էջ 14։

լեզու: Բնիկ արձանագրութիւններն Ասորես-
տանացոյ Ուրարտու անուանած՝ Բիաինա կը
կոչեն: Աս Բիաինա անուանէ զաւ՛նոյն արձանա-
գրութեանց մէջ երկրին ու ժողովրդին համար
խաղաղիք եւ խաղաղացիք անուններն ալ կը
գործածուին՝: Ժողովրդեան գլխաւոր աստուա-
ծութիւնն ալ խաղաղիք եւ խաղաղիք կը կոչուէր:
Այս կրկին տարբերներն եւ պետութեան
պատմական դիպացը ծածկութիւնը թոյլ կու
տան մեզ բաւական որոշ կերպով երկրին սահ-
մանները գծելու:

Ցարապոյ չկայ որ պետութեան սկզբնաւ-
որութեանը վրայ մուծ ու խաւար կը տրէ:
Շրագէր՝ Ուրարտեանց սկզբնական բնակավայրը
կը դնէ միջին Նրատայ վրայ: Այն տեղին
ժողովուրդը գէպ ի հարաւ քայելով հասած է
Վանայ լճին եղբըներն ու հոն պետութիւն մը
հաստատած, որուն առաջին վաւերագրով ապա-
ցուցեալ թագաւորը եղած է Լուսիպիւս: Բէլք՝,
որ թագաւորութեան սկզբնաւորութիւնը նոյն
ժամանակէն կը համարէ, բնակեցը սկզբնական
բնակութիւնը խառնուրդոր է Վանայ լճին
միջեւ եղած կողմերը կը գտնէ: Ուրարտեան
Առամէ թագաւորին (իբր 850՝) անուան հիւ-
սիսային Ասորիքի հասեան երկիրներէն մէկուն
իշխանին անուանը հետ ունեցած նամութիւնէն
եւ Առամուխի գլխաւոր աստուածութեան՝ Մի-
տաննիի՝ Ուրարտուի մէջ ալ պաշտուելէն հետեւ-
ցուցին՝ թէ պէտք է Առամի տանն Ուրարտուի
մէջ տիրող ժողովուրդը՝ հիւսիսային Ասորիքի
տէշուրեան ժողովրդեան հետ առնչութեան մէջ
դնել, եւ նմանապէս հետեւցուցին թէ Սար-
գուրի Առաջնով նոր հարստութիւն մը սկսած
ըլլայ, եւ թէ տիրող եղած ըլլայ հին տէշու-
րեան ցեղին մէկ նոր խումը՝ հիմը դնելով
Արարատայ ապագայ մետութեանը: Բայց Շարեքի
ըսածին նայելով՝ այսպիսի կարեւոր եզրակացու-
թեանց յանգելու համար ոչ ասորեստանեայ
եւ ոչ ալ բնիկ արձանագրութեանց տեղեկու-
թիւնները բաւական են՝: խաղաղեանց ազգա-
գրական հանգամանքը տակաւին ծածկոյ չէ:
Վըրտի թէ ասոնց լեզուն վրացերէնի մօտ ըլլայ
եւ առհասարակ ուրալալայեան լեզուախմբին

ցեղակից՝: Հիւրքան՝ խնդրոյ առթիւ կ'ըսէ.
թէ եւ Յոմաշէի, Բէլք եւ Լէման աշխատած են,
սակաթ խաղաղեան լեզուն կուստեան նկարա-
գիրը փնշել հիմայ ապացուցած չէ:

Ուրարտեան տէրութեան իւր աստուածան
միութիւնէն ելլելուն հետ՝ կ'աճի պատմա-
կանօրէն վիշտուելուն պայծառութիւնը եւ եր-
թալով կը լուսաւորուի:

Սեղագրերուն՝ մէջ երեւան ելլելէն
ետք կը տեսնենք որ Ուրարտացիք կամաց կու-
մաց դէպ ի արեւմուտք ու հարաւ կը տարածուին
եւ կ'ըլլան փառալույզ մեծ ու հզօր տէրութիւն
մը՝ վտանգաւոր տեսչեան հանդիսանալով Ասոր-
եստանացոյ: Ասորեստիւրդաղ կ'ըսէ թէ Ուրար-
տու միշտ եւ Սուրնա կը տարածուէր: Հիւսիս-
արեւմուտքէն սահմանն էր Դաիսանի ու անոր
հարաւարտը՝ Բալուէ սկսեալ սահմանադաշտն
է Արսանիս, վերն՝ արեւելեան կողմը՝ Նալ
լեւանշարհն է որ ուրարտեան Ցարած քաջաւոր
կը բաժնէ Վերհու ու Ուլուբա երկիրներէն:
Ցարապոյ չկայ որ Վանայ լիճն ամբողջապէս
Ուրարտուի կը վերադարձեր, — լճին արեւելա-
կողմը գտնուող անկախ տէրութիւնները իրենց
գոյութիւնը պահէցին:

պետութեան այս սահմանները նեղ կու
գային այս առոյգ ցեղին, որուն յարգըները
Քսենոփոնի ըսով այնպէս նշանաւոր հանդիսացած
են իրենց գոռ արութեամբը՝: Ինչպէս որ Ասուր
անդադար աշխարհակալութեամբ ամբողջ աշ-
խարհը կը ջանար իւր աստուածոյն հպատա-
կեցնել, նոյնպէս եւ Ուրարտեանց՝ խաղաղիս
որդւոց սրբին մէջ վառած էր բաղձանքը՝ միշտ
առաւել ընդարձակելու այն սահմաններն, որոնց
մէջ իրենց խաղաղիս աստուածը պաշտոն կ'ընդու-
նէր, Ի մասնաւորի բնիկ արձանագրութիւնները
տէրութեան այս կերպով աճելուն վրայ տեղե-
կութիւն կու տան: Ասուրի հետ ընդհարեալ՝
ետքը ծագած Վանայ հիմնարկուն՝ Մենուա՝
խառնուրդի որդին, Սարգուրի Առաջնոյն թոռն
ու Ասորեստանի Ռամանիարի Գ. թագաւորին
(811—783) ժամանակակիցը՝ հարաւելն ու
արեւմուտքէն մինչեւ Մալատիա եւ Դաիսանի
յառաջացաւ: Հիւսիսէն ու արեւելքէն Նրատայ
պաշտին հարաւային մասը ձեռք անցուց մինչեւ

1 Շրեթ, ած, էջ 81: Lehmann, Das vor-
armenische Reich von Wan. Deutsche Rundschau 1894,
LXXXI, S. 402 f.

2 Schrader, Zur Geographie des assyr. Reiches,
Seite 393.

3 Belec, Das Reich der Chaldeer. Verhandlungen
der Berl. Ges. für Anthropol. 1894, S. 486.

4 Ար, էջ 85:

1 Lehmann, Deutsche Rundschau, ած:

2 Arm. Gramm. I, S. 405 f. Sandaligian, l'idi-
ome des inscriptions cuneiformes urartiques. Rome 1894.

3 Շրեթ, ած, էջ 88:

4 Ուրու. Գ. 3, 4:

5 Deutsche Rundschau, S. 406.

Երեւան ու Ռւրմիյ լինի Տարաւային եղբայրն Տարաւ-արեւմտեան կողմը գտնուող երկիրները: Արգիստիս Ա. (780—760) եւ Սարգուրի Բ. (760—730) Ասորեստանցւոց ձեռքէն առին Նաիրեան երկիրները՝ Տիգրիսէն մինչեւ Ռւրմիյ լինն: Վերջինս իր արշաւանքներով մինչեւ Կիլիկիա հասան: Հիւսիսակողմէ Արգիստիս Ա. Երասխայ հիւսիսային գաշտը գրաւեց: Ամեն միջոց բանեցուցին այս արգաւանդ երկիրները՝ Եսրոսի նախկին պետութիւնը՝ ձեռքէ չհանելու: Իւրեքեր ու ամրոցներ կառուցուեցան. Արմաւիրի ամրութիւնները դեռ վկայ կեցած են ուրարտեան թագաւորաց կորովոյն¹:

Ռւրարտեանց արշաւանքներուն վրայ արուած տեղեկութիւններէն կը տեսնուի, որ ասոնք իրենց զօրութեան գագաթնակէտին հասած ժամանակ՝ իրենց երկիրն էին ըրած վերջէն Հայաստան բառած գրեթէ ամբողջ երկիրը. նա մասնաւոր թէ տեղ տեղ անոր սահմաններէն ալ անդին անցած էին²:

Սակայն Խաղտիք չկրցան երկար տանն իրենց նուաճած ամէն երկիրներուն վրայ իշխել: Հետեւոր սահմանակից տէրութեանց կախումը առաւել կամ նուազ թոյլ էր: Մենուսայ նուաճած երկիրները տարկուեցաւ Արգիստիս միւսանգամ որով գրաւէին: Սարգուրի տանն վաւայ պետութեան ամէնէն ծաղկեալ միջակին երկարատեւ չեղաւ, որչափ ալ ստոյգ է թէ

¹ Belek, Verhandlungen 1894, S. 479. Նաիրի վրայ տես Էսթրէ, անդ. էջ 1: Ասորեստանցիք արձանագրութեանց Նաիրիին կը համարեային որ ասորեան տեղաբնակներն Նարառը, որ՝ ինչպէս դիւանաւորացը կէ-լիկիէն արձանագրութիւնը կը ցուցնէ, ասորեր է Բիւսիւն-Ռւրարտէն: Ասորեստանի յետնորդին ժամանակի թագաւորները Նաիրի մէջ մտաւ Ռւրարտի կ'ընկնէին: Սակայն Նաիրի անունը՝ երկայն տանն ձեռք Ռւրարտէն անկախ ձեռքած մտնին: Ասորեստանի որդեգրը եւ Սաղմոսա-սոր Բ-ի տանն Ռւրարտէն առական Նաիրիի մաս կը համարուի: Սակայն առական չէր որ վերջինն տանը աշխարհագրական շէջերու զանաւանդութիւն կը կար Ռւրար-տի Ե Նաիրիի միջեւ:

² Միջերկր իտիւնացւոյ անուամբ ձեռքից արեւ-հագործութիւնը Մեծ Հայոց մէջ կը գնէ հետեւեղ Նահանգ-ները. Բարք, Հայք, Զորքից Հայք, Աշինք, Յուրա-րեան, Մոնք, Կորմայք, Պարպուսայք, Վասպուրական, Սիւնք, Արցախ, Փայտկարան, Ռաք, Գուրգըր, Յայք եւ Արարատ. տես Soukry Géogr. de M. d. Chor. p. 29 եւ 39: Արմաւիւրեղան (էջ 628) կ'ըսէ թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիք գործունէութեան զարնն ու Յագարաց իշխանութեան սահմանները կը արտաքէին Սասանացւոց թագաւորէն մինչեւ Խաղտիք աշխարհը, մինչեւ Սաղարթը, մինչեւ Մաղղթայ եւ Կապիթց սահմանները, մինչեւ Ի Փայտկարան, Ռաքէն մինչեւ Մերին ու Նարեկի սահ-մանները, մինչեւ Կորմայք ու Մարաց երկիրը, մինչեւ Մահաբադան եւ Արգաւսական:

Ռւրարտու գիտցաւ երկու զար անգագար իր մեծութիւն իր Տգոր տէրութիւն զանգեւ:

Որչափ աւելի տարածուիլ ջանաց բաւու-թեամբ, որչափ աւելի յանգեալութեամբ Ասորի ազդեցութեան տակ գտնուող երկիրներուն մէջ մտաւ յարձակեցաւ, այնչափ աւելի հարկ էր որ ազդեցիկ ըլլար հակահարուածը, ըստ որում Նի-նուէի թագաւորները հիւսիսարեւմտեան դա-ցւոյն զգալ տուին իրենց երկաթեայ ձեռքը:

Կերեւայ թէ երկայն տանն ասոնց հա-րուածները կը սահէին կ'անցնէին այս լեռնական ժողովրդեան ամուր վահանին վրայէն: Սաղ-մանասար Բ. Արամէի տանն վաւայ պետութեան դէմ պատերազմի սկսաւ եւ Աշգուրի (Մասիս) լեռանց ջով յաղթեց անոր: Սամիւրհաման Գ. (824—812) Խապիւրիի դէմ կուռեցաւ եւ այս արշաւանքի տանն 11 ամիսը եւ 200 քա-ղաք առաւ: Սաղմոսասար Գ. (783—773) վեց անգամ արշաւեց Ռւրարտուի վրայ: Բայց Ռւրար-տացիք իրենց զօրութիւնը պահեցին: Հաղիւ Տիգրատապիւսար Գ. (743—727) արշա-ւանքներով սկսաւ վառեան պետութիւնը սկա-րանալ, որուն այնպէս կ'աշխատէին: Այս թա-գաւորին 735ին Ռւրարտու ըրած յաղթական արշաւանքը՝ Ասորեստանցւոց թագաւորներուն պատերազմական ամէնէն մեծ գործունէութեանց կարգէն է: Թշնամի պետութեան մինչեւ սիրտը յառաջանալով՝ Տուրուսպայի դրանց առջեւ խորտակեց Ռւրարտեանց պատերազմիկ զօրու-թիւնը: Ասոր հետեւութիւնն այն եղաւ որ Էնդիի եւ Ռւրարտուի բազմաթիւ քաղաքներ Ասորեստանցւոց թագաւորութեանը հետ միա-ցուեցան: Նախ եւ յառաջ՝ վերջէն Հայաստան ըստած երկրին հարաւակողմը գտնուող Նաիրեան երկիրներն, որ թիւ մը յառաջգրաւուած էին, զարձեալ Ասորեստանի անցան: Ռւրար-տու այս հարուածէն ետքն ալ զորացաւ Սակայն Սարգոն (722—705) կրցաւ բաւական ժամա-նակի համար Ռւրարտուն սաստիկ հարուա-ծներով ընդնել ու ջախջախել: Բեքէ իր հետա-գծուութիւններով սոս եղբակցութեան յանգեա-ծ է թէ Ասորեստանցիք երբեք յալոյղած չեն Ռւրարտուն ամբողջպէս հպատակեցնել: Սա-կայն Ռւրարտուն վերջին պատերազմներով այնպէս տկարացաւ, որ ալ երկրորդ կարգի տէրութիւն եղաւ եւ չէր կրնար այլ եւս Ասորեստանի վտանգ սպառնալ:

Սենախէրիբի (705—681) տանն այս երկու տէրութիւնները տակաւին իրարու թշնամի էին. եւ Ասարհադդոն (681—668) Բիւսիւրի

կամ Արարատայ հողոյն վրան էր մեծ բանակով մը, երբ հօյր սպանումը զինքն ի գահ կու-
չեց: Այսուհետեւ Ասուր իր արշաւանքներուն
պտուղը քաղեց: Նիգալակից եղաւ այն երկիւ-
ղակից մարտիկն ու սողին, որ այնչափ երկար
ատենից Ասուրի արեւմտակողմը գտնուող սպա-
տամբ երկիրներուն ձեռք էր երկարած եւ ի
վերջոյ անոր սահմաններն իսկ մոտած՝ Նուաճելու
համար:

Ասուրբանիպաղէ (668—647*) ատեն՝
Ուրարտուի Ռուսա եւ Սարգուր թագաւորները
շինուէի իշխաններուն հետ բարեկամութիւն կը
հաստատեն: Տկարանալով՝ Նախկին թնամեաց
բարեկամութիւնը փնտռեցին. եւ ստանց զՈւրար
հասնալուն նպաստեց գէպք մը, որ փոքր Ստիյ
հիւսիս-արեւելեան կողման աշխարհացոյցին բու-
լբորովին փոփոխեալ կերպարանք մը պիտի տար,
այս է Ամմերացոյց, երանեան խմբերու արշա-
ւանքը, որ հիւսիսային Ռուսաստանէն գալով
այս կողմերը մտան (678):

Մինչեւ հիմայ ըսուածներէն տեսնեք
Արարատայ աշխարհագրական յարաբերու-
թիւնն առ Հայաստան. այժմ պիտի տեսնենք
ազգագրական ու քաղաքական անանկ իրողու-
թիւններ, որ Արարատը Հայաստանի հետ նշնա-
ցընել անկարելի կ'ընեն կամ չեն թոյլատրեր՝
Հայոց թագաւորութիւնն Արարատայ թագաւ-
որութեան շարունակութիւն համարել:

Խաղաղք ըսուած ժողովուրդը Տնդիզեր-
մանական Հայերէն տարբեր ցեղ մըն է: Խաղ-
դայց պետութիւնն, որ երբեմն այնպէս հզօր
էր, ազգաց այն շարժանքն հասնեցին մէջ ընկըղ-
մեցաւ. այս հոսանքին վէտ վէտ արեւելքները
զՀայերը բերին իրենց այսուհետեւ Հայաստան
ըսուած հայրենիքը կամ Արարատայ վրայ
հանեցին: Իսկ հեղեղեալ խաղաղայց միացորդները
առաւ տարաւ. այլ եւ այլ պատասխաններ, ուր
վերջէն կը գտնենք զիրենք տարբ իշխանու-
թեան տակ ու Հայերէն որոշակի բաժնուած:

Ուսկից եկան Հայերը: Կարելի է թէ
վաղնախնի ժամանակներէ հետեւ երկրին մէջ
կը բնակէին եւ այս ժամանակներս թերեւս
կիմմերացոյց հեղեղի նման թնդիզերէն հե-
տեւանքն Ուրարտայցիները մղեցին եւ ինքնա-
կաց մեծ նշանակութիւն ստացան:

Հիներն իսկ կը խոսին արեւմուտքէ եկած
գաղթականութեան մը վրայ: Հերոդոտոս Է,
73 Հայերը փոխգնացող մէկ ձիւղը կը համարի,
իսկ Սարաբոն թեազական ազգերու սերունդ:

Այս տեղեկութեանց հին շուղէն չի հեռանար
այսօրեան հետազոտութիւնն ալ:

Արեւմտի՝ ըսածին նայելով՝ Հայերը, որ
փոխգնացելի ազգակից լեզու մը խոսէին, ժա-
մանակաւ թեսաղից հիւսիսակողմը կը բնա-
կէին եւ, երբ երրորդ հազարամակնին քրո-
կեան-փոխգնացան ազգերը շարժեցու սկսան,
անոնց հետ գէպ ի փոքր Ասիա գաղթեցին,
Բիւթանիայէն եւ հիւսիսային երկիրներէն անց-
նելով փոքր Հայք մասն եւ վերջէն բուն
Հայաստան հաստատուեցան:

Պ. Եննսէն՝ Արեւմտի կարծիքն ընդունելու
պատճառ մը չի տեսներ՝ հիմ բռնելով փոխ-
գնացելի վրայ մեր ունեցած այսօրեան ծանօթու-
թիւնը, ըստ որում՝ «Հայոց փոխգնացան նախա-
հայրենեաց վրայ արուած այն տեղեկութիւնը
ուելի արժէք մը չունի քան ինչ որ խորունկ
մտածող գիտուն մը կրցած է յերկրել», եւ
փոխգնացան նախահայրենեաց հնարաւորու-
թիւնն ընդունելով հանգրեզ՝ սակաւին կարելի
կը համարի Տնդիզերմանական Հայոց հիւսիս-
ային արեւելքէ՝ Սարդիի հիւսիսակողմը գաղ-
թելը: Հայոց հիւսիսային Սարդի եւ Արիկիս
գաղթելը կը զնէ Բրիտանոսէ յառաջ երկրորդ
հազարամակնին վերջին քառորդը՝ շնչալով
որ տարակոյս չկայ թէ Հայերը Բրիտանոսէ յա-
ռաջ իբր 1000 թուականին փոքր Ստիյ եւ
Սարդիի մէջ իբր քաղաքակրթութիւնը որդ-
հաստատուած էին: Եննսէն ալ նմանապէս
պատրաստ է Հայոց իրենց այժմեան բնակա-
վայրը գաղթելը Ամմերացոյց փոքր Ասիա
ողողելուն հետ յարաբերութիւն ունենալն
ընդունելու:

Աւելի որոշ է Բէլէի հետազոտութեանց
արդիւնը: «Այս նկատմամբ կատարած քննու-
թիւններս թեւեւ սակաւին աւարտած չեն,
սակայն սաշափ, կը գրէ, կրնամ որոշ կերպով
բսկ թէ անոց արդիւնքը շատ կը մոտենայ
Ելպէրի քով (անգլ. էջ 41) յայտնուած տեսու-
թեան, թէ ներքին տնտեսութիւն մը կայ Հայոց
եւ կիմմերացոյց յառաջնադարեան միջեւ»:
«Կը կարծեմ թէ մանրակրկիտ հետազոտու-
թիւններով հաստատած եմ որ Հայերն իրենց
սոսկապական յառաջ վազարգովիկիս կը բնա-
կէին, ստով ըստ բաւականի ալ կը մեկնուի

* Einl. in die Geschichte der griech. Sprache,
1896, S. 208 ff. Հիւսիսային քով Arm. Gramm. I, S. 399-
Հիւսիս. Meyer, Gesch. des Altertums, II, S. 893, S. 58.

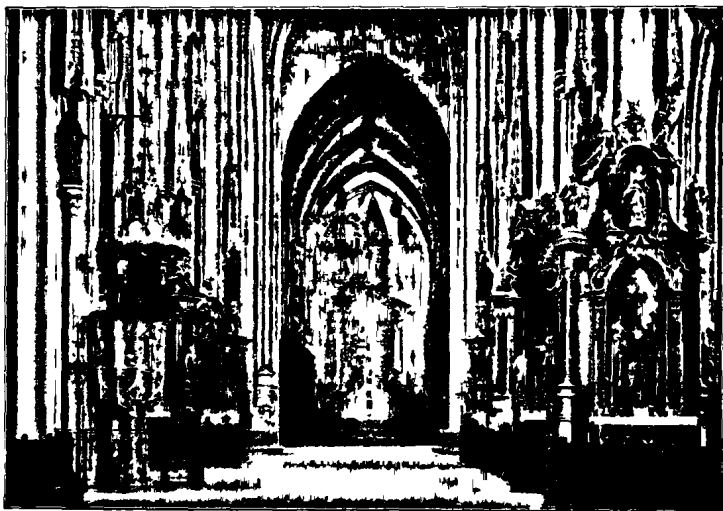
† Hittiter und Armenier, S. 197.

‡ Verhandlungen der Berl. Ges. für Anthropol.

1895, S. 607.

յառաջնադարացիներէն յառաջ իշխող հայ թագաւորաց գերեզմաններուն իրզինկեանի հաւաքակողմը՝ Անի-կամախ գտնուիլը, Հայք յառաջ քալած են Մալաթիա — Տիգրանականերա ուղղութեամբ¹։ Մուրաա կը կարծէ թէ ճշգրագոյն համարելու է Մայրերի նախկին կարծիքը, որուն համաձայն կարելի չէ սակաւին Հայոց հնագոյն պատմութեան նկատմամբ ապահով բան մ'ըսել²։ Ուստի կրնանք մտածել թէ Աիմկերացոց յառաջնադարացիներէն հնդկագերմանացի Հայերը ստիպած է այսօրան Հայաստանի արեւմտակողմը կամ Արարատայ

դէմ դրաւ։ Քսենոփոն կը հաստատէ մեր այս ըսածը։ Ընդհակառակը դաշտաբնակներն ետ մղուեցան ու քաշուեցան դէպ ի հիւսիս։ Յուշբա, հին թագաւորանիստ քաղաքը Լքուելով՝ թագաւորանիստ Երասխայ գաշտին ամրոցները փոխադրուեցաւ։ Այս դէպքը կը յիշեցնէ Մովսէս Խորենացի, երբ կ'ըսէ թէ ժամանակաւ արքայանիստ քաղաքն էր Արմաւիր³։ Ուրարտեանց թագաւորները վերջին անգամ իրենց զօրութիւնը Երասխայ գաշտը կենդրոնացուցին։ Ասով կը մեկնուի Երասխայ գաշտին հին թագաւորութեան անունը պահելը եւ նոյն անուն

Անագ Խորան Ս. Ստեփանոսի։

սահմաններուն մէջ եւ կամ հիւսիսային Ասորիք գտնուող բնակավայրը թողուլ — եթէ Հայերը այս ազգերուն հետ միասին փոքր Ասիա շարժուեցին — եւ Ռարատեանց երկրներուն հիւսիսակողմը նոր հայրենիք մը փնտռել։ Այս արշաւանքն, որ Արարատայ տարուածիւնը աճեցուց, կրնայ պատճառ եղած ըլլալ Արարատոց Ատրեստանի հետ բարեկամանալուն։ Բայց Ատրեստանի բարեկամութեամբն ալ չկրցաւ արշաւողներուն առջեւն առնուլ։ Յայտնի է թէ ազգաբնակչութեան փոփոխութիւնը կամաց կամաց տեղի ունեցաւ։ Խաղդեան ժողովուրդեան լեռնաբնակ մասն՝ երկայն ատեն նորեկ հայերուն

հետ գաւառի անուն ըլլալը։ Հոն տեսաւ Արարատ իր վերջին օրերը։ Նուաճողներն Արարատ շանջած էին վերջնականապէս այս երկիրը։ Արեւելայ թէ հոս նետուեցան քուէները, որ հին պետութեան վերնական գիրքն որոշեցին։ Արեւելայ թէ Արարատեան պետութեան այս բախտին արժանանալէն ետքը կամ Հայոց յառաջնադարաց արշաւանաց հետեւութեամբը՝ Խաղդեան ժողովուրդեան մեկալ մասերը դէպ ի հիւսիս քաշուած են, ուր զասոնք կը նշանակէ Հերոդոտոս «Ալարոքեան», կոչելով։

Հայոց այս յառաջնադարացութեամբը՝ միայն Ռարատայիք իրենց տեղերէն քշուեցան։ Ռարիշ շատ ժողովուրդներ ալ, որ՝ սեպագիր արձանա-

¹ Անի 1896, էջ 318 4-ն։

² Անի, էջ 11։

³ Բեթ, անգ 1898, էջ 318։

գրութեանց ըսածին համաձայն՝ յառաջ հարաւարեւմտեան Հայաստան կը բնակէին, վերջէն Ուրարտեանց մնացորդներուն հետ Պոնտոս կը գտնենք. ուր այսօր ալ խաղդիա թեմը հնդկագերմանական գաղթականութեան տոնն՝ այս ժողովրդեան այս կողմերն ապաստանելը կը յիշեցնէ, այսպէս Մուրացիները, ցիրարացիներն ու ցայեցիները, եթէ հիմ ունի Դաիաննի եւ ցայց համամատու-

թիւնը: Ասոնք ալ քրիստոսէ յառաջ վեցերորդ դարուն հանդիպած ազգաց գաղթականութեան վկայ են:

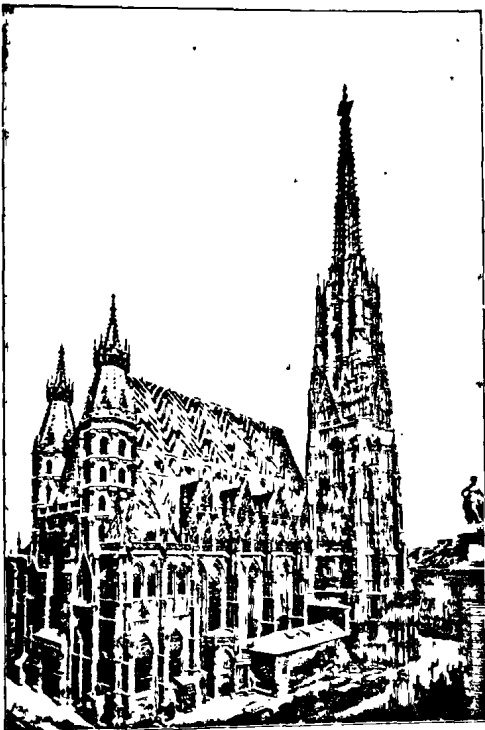
Արարատայ զօրութիւնը վերջնականապէս ով խորտակեց: Հաւանակաբազոյնս Մարերն, որ ինչպէս Արաքսարիտեն Մանեանները նուաճեցին, նոյնպէս եւ Հայոց վրայ յարձակեցան:

Ասորեստանի անկումէն ետքը՝ պէտք է որ Ուրարտուերն միայն ըով գտնուող տեղւոյն համաձայն անգամ մ'ալ նշանաւոր գրութեան հասած ըլլայ: որմէ կը հետեւի թէ գաղթող Հայերը տեղացի բնիկ ժողովրդեան գիմագրութիւնն ամբողջապէս ընկճել ու խորտակել կրցած չեն: Երեւմտի մարգարէութիւնը հաւանեց իբր 593ին կամ 592ին գրուած է, ինչու որ վերջին թագաւոր կը կոչուի Նաբուքոդոնոս, որ Ասորեստանի առիւծը կողոպտելէ վերջը՝ կերած է Խարայէի ոսկրները, եւ նմանապէս Մարաց թագաւորները տակաւին միացած չեն տեսնուիր: Նոյն ժամանակը մասնանշ կ'ընէ Նաւ. գլ. ԾԱ, 59:

Ուստի՝ Մարք եղած պիտի ըլլան Արարատը խորտակողն եւ միանգամայն նորագաղթ Հայերն

նուաճողը: Ըստ այսմ Հայերն ոչ քաղաքականօրէն եւ ոչ ազգագրօրէն Արարատը ժառանգեցին: Արարատայ թագաւորութեան ու Հայոց թագաւորութեան մէջտեղը բաւական երկայն ժամանակամիջոց մը կայ, զոր կը ընտար տիրապետութիւն մը: Արարատայ կործանուի մէջ ետքը՝ Մարաց իշխանութեան տակ մտան՝ Հայերէն դէպ ի հիւսիս մղեալ բնակիչներն,

Հայերն ու այն ամէն ժողովուրդները, որ ժամանակաւ խաղդեայց հպատակներն էին: Մարականին յաջորդեց Պարսից տիրապետութիւնը, որ իշխեց դարձեալ այլազան ազգերու խառնուրդին՝ վրայ՝ եկած խմբուած նախկին Արարատայ գետնայն վրայ: Խմբուած էին այնտեղ ասորի ցեղեր, իրերացի ու քրդական ազգեր, հին խաղդեայց մնացորդները, փասիանցիք, Հեպտերացիք, Սկիւթացիք, Խալիւսացիք, Տայք ու Հայք: Հիւրըման՝ ինձի՝ ճեանի ժողոված տեղեաց անուններուն վրայ հիմնուելով կը կարծէ թէ Հայկական

Ս. Ստեփանոս:

խիտ բնակչութիւն մը միայն Բարձր Հայոց, Արարատայ, Տուրուբերանի եւ վասպուրականի մէջ կար: «Նորերս Տոմաշէք ցուցցց թէ Սանդր գաւառներուն (ՍԱՂՃՆԻ) եւ Խոյթի (Ի Տուրուբերան) մէջ դեռ 10^ր դարուն ոչ-Հայկական ժողովուրդ մը կար ոչ-Հայկական լեզուաւ:» «Որդեացիք ալ ոչ-Հայկական էին, որ ասորի աղբիւրներուն ըսածին նայելով՝ 5^ր կամ 6^ր դարուն ի Հանձնի կը բնակէին:»

1 Հմմտ. Յիզեթ, անդ, էջ 79:

2 Arm. Gramm. S. 405.

Ազգագրական յարաբերութեանց կը համապատասխանեն Արմէնիա անուան սկզբնական գործածութիւնը¹։ Արմէնիա անունն առաջին անգամ կը տեսնենք հին պարսկական տեղագրութեանց մէջ Արմինա կամ Արմինիա ձեւով եւ կը ցուցնեն Ուրարտուի արեւմտակողմէ գտնուող երկիրը՝ Դասականաց փոքր Հայքը²։

Քանուխն³ գիտե՞ք քրդական լեռանց հիւսիսարեւմտեան Արեւելեան Հայաստան գաւառը, Տիգրիսի եւ Տեւրիկոսի միջեւ Արեւմտեան Հայաստանը, այնպէս որ իր Հայաստանն անուանած աշխարհը սահման ունի իրեն արեւելքէն Ղանդուխտէն, հիւսիսէն Փասիանցոց երկիրը։ Աւելի ուշ ժամանակ անունն ընդարձակուեցաւ եւ աշխարհագրութեան հասարակաց ստացուածքն եղաւ։ Քաղաքական կարեւորութիւնը որուն վերջէն հայ ազգը հասաւ, կարելի է թէ Հայաստան անունը գրողման ընկալուելու ազգաց երկիրներուն վրայ ալ։

Երբ 189ին Ասորոց Անտիոքոս Մեծ թագաւորը Հռովմայեցիներէն յաղթուեցաւ, իր Արարատիս եւ Զարիադրէս զօրավարները յաջողեցան անկախ թագաւորութիւններ հիմնել, առաջինը Մեծ Հայոց, իսկ երկրորդը Դուրիսի մէջ, Տիգրան, Արարատիսի մէջ յաջորդը, կրցաւ Դուրիսի վերջին թագաւորը եւ Զարիադրէսի յաջորդը գահընկէց ընել եւ իբր 90ին Ն. Ք. Ք. ամբողջ երկիրը իւր գաւառային տակ միացնել։ Քրիստոսէ ետքը 66ին Տրդատ Ա., Պարթեւաց վաղարշակ թագաւորին եղբայրը, յաջողեցաւ Հայոց գահը ելլել։ Իրմով սկսաւ Արշակունեաց հարստութիւնը Հայաստանի վրայ։

Արարատայ հողոյն վրայ նորէն ծաղկեցաւ հզօր պետութիւն մը։ Սալայն հարկ եղաւ որ դարեր սահման անցնէին, մինչեւ որ ազատութեան փառաւորութիւնը նորէն ճառագայթէ, Մասիսին

շուրջը գտնուող երկիրներուն վրայ, ուր երբեմն խաղաղք Ասորեստանցոց դէմ խորխուռացած էին։ Ազգային մութեան եւ ինչ կապ ուր պետութիւնը հնչեց հետ կը կապէ։ Ուրիշ ժողովուրդ մըն է որ կ'իշխէ, ուրիշ լեզու մըն է որ երկիրն մէջ կը հնչէ ու երգեր կ'երգէ՝ ուրիշ աստուածներու։

Այս երկու երկիրներուն՝ յընթաց պատմութեան բազմապատիկ փոփոխեալ սահմաններուն հաւասարութիւնը անկասար հաւասարութիւն է։ Ընդհանրապէս Հայաստան Արարատայ սահմաններէն անդին կ'անցնի, ի մասնաւորի դեպ արեւելք, ուր Հայաստան մինչեւ անգամ Ասորպատականը գրաւած է՝ առժամանակայ կերպով⁴։

Երբեք Արարատ չի կրնար Հայաստան նշանակել՝ անոր ամենէն տարածեալ ժամանակը աչքի առնել անհնալով։ Առ առաւելն սակայն իմաստով Հայաստանն ու Արարատն իրարու հաւասար կրնանք դնել, ինչ իմաստով որ կարելի է թերեւս ըսել թէ «Արեւելեան Հռովմայեցոց պետութիւնը» Օսմանեանց պետութիւնը կը նշանակէ։

Ինչպէս Արարատ անունը, նոյնպէս եւ Հայաստան անունն ունին իրենց պատմութիւնը, այնպէս որ առանց ժամանակը ճշգրտելու՝ կարելի չէ Արարատը Հայաստանի համազօր դնել։ Փոխանակ Արարատն երկրի անուն կոչելու, որով որոշ երկրի մը անունը աշխարհագրական անունը կը հասկըցուի, լուսագոյն է նոյն անունը ըմբռնել աւելի իբր քաղաքական գաղափար մը քան երկրի անուն. այս ըմբռնմամբ թէ պատմական յարաբերութեանց եւ թէ երեւոյթի քով եւ ուրիշ տեղեր անունս գործածութեան տարբեր առումներուն կը համապատասխանուի։

(Մեծ-թե Բու Նիւմի)

ԴՐ. Մ. ՎԵՐԵՐ.

1 Հմմտ. Ըտրիտ, անգլ.։

2 Ըտրիտ, անգլ.։

3 Հմմտ. Արեւ. Գ. 3. 4. 7. 18. Է. 8. 25.

4 Ք-Լեւի, անգլ. 183.

